

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในการริเริ่มทำนุบำรุง

พระพุทธศาสนา

พระประวัติย่อ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้า มนุชยานาคมานพ ทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารคา แพ ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี แรม 7 ค่ำ เดือน 5 ปีวอก จ.ศ. 1222 ตรงกับวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2402¹ ณ พระตำหนักหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานมุขหลัง ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อพระชน ษาอายุได้เพียง 1 พรรษาเศษ พระมารคาก็ถึงแก่กรรม จึงต้องเสด็จไปประทับอยู่กับพระปิตุจฉา คือพระเจ้า บรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสถรสุภา พระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในระยะนี้ พระองค์ประชวรอยู่เสมอ จึงทรงย้ายมาประทับ ณ พระตำหนักเดิม อยู่ในความดูแลของท้าวทรงกันดาน (ศรี) ผู้เป็นขรัวยาย

ในด้านการศึกษา เมื่อยังทรงพระเยาว์ ทรงเรียนหนังสือไทยกับพนักงานฝ่ายหญิง ซึ่งใน พระบรมมหาราชวัง เมื่อพระชนษาอายุได้ 7 พรรษา ทรงเริ่มเรียนหนังสือขอมกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ การศึกษาครั้งนี้ ทำให้ทรงสามารถอ่านหนังสือขอม รู้จักศัพท์ขอม และ เข้าใจภาษาไทยกว้างยิ่งขึ้น ครั้นใน พ.ศ. 2411 พระเชษฐาของพระองค์คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาค ทรงบรรพชาเป็น สามเณร ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ขณะนั้นพระองค์เจ้ามนุชยานาคมานพ ทรงมีพระชนษาอายุ 8 พรรษา ได้รับพระบรมราชานุญาตให้เสด็จไปประทับร่วมกับพระเชษฐา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงเรียนปริยัติธรรม กับพระยาปริยัติธรรมธาดา (ช่วง)²

ต่อมาในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชบิดา ก็เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ และใน พ.ศ. 2414

¹ ราชสกุลวงศ์ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512), หน้า 12.

² ภัคดี ฉวีสุข, "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส" ประวัติครู (16 มกราคม 2506), หน้า 24.

ได้ทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นที่ตึกแถววิมลประทุมมานชัยศรี ในพระบรมมหาราชวัง โดยมีนาย
ฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สัน เป็นครูสอน อยู่ในความดูแลของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)¹
ขณะนั้นพระองค์เจ้ามยุษยานาคมานพทรงมีพระชนมายุ 12 พรรษา ทรงเริ่มเรียนภาษาอังกฤษในโรงเรียน
แห่งนี้เป็นครั้งแรก

เมื่อพระองค์ทรงมีพระชนมายุได้ 13 พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำพิธีโสกันต์ ณ พระที่นั่งสุลลิมหาปราสาท และต่อมาใน พ.ศ. 2416
ทรงมีพระชนมายุ 14 พรรษา จึงทรงบรรพชาเป็นสามเณร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศว
ริยาลงกรณ์ ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อทรง
บรรพชาแล้วเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเวลา 78 วัน ก็ทรงลาบรรพชา เสด็จกลับไปประทับ
ณ วังของพระเชษฐา คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษเป็น
การส่วนตัวพระองค์ กับนายฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สันอีก ในระยะนี้ทรงประพฤติพระองค์แบบหนุ่มวัย
คะนอง เช่น ทรงใช้จ่ายฟุ่มเฟือย หักคนตรี หักขี้มาเป็นคน แต่เมื่อพระองค์ทรงมีพระชนมายุได้ 17
พรรษา ก็ทรงเบื่อหน่ายต่อการดำเนินชีวิตอย่างฟุ้งเพื่อสนุกสนานไปวันหนึ่ง ๆ โดยไร้ประโยชน์² จึงทรง
เลิก กลับพระทัยหาเวลาว่างไปเฝ้า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สมเด็จ
พระอุปัชฌาย์ ซึ่งได้ทรงแนะนำให้สนพระทัยในการแต่งคำประพันธ์ วิชาโหราศาสตร์ และศึกษาธรรมะ เมื่อ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบว่า พระองค์ทรงเป็นที่พอพระทัยของสมเด็จพระอุปัชฌาย์
ก็ทรงใช้ให้เสด็จไปเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์ด้วยราชกรณียกิจบ่อย ๆ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์หนังสือเรื่อง นิทราชากริต พระองค์ก็ได้ทรงช่วยตรวจแก้ไขในการจัดพิมพ์
ด้วย ทรงได้รับการยกย่องในทางพระเนตรไว จับคำผิดลักษณะโคลงได้บ่อย ๆ

พระองค์ทรงเริ่มเรียนวิชาโหราศาสตร์กับขุนเทพยากรณ์ (หัต) และต่อมาทรงเรียนกับ
พระครูปลัดสุวัฒนคุณคุณ (เปี้ย) ที่วัดราชประดิษฐ์ แต่เมื่อทรงเข้าใจธรรมะลึกซึ้งมากขึ้น ก็ไม่โปรดวิชา

¹ รong ศยามานนท์ (ผู้เรียบเรียง), ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ (พระนคร : โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2495), หน้า 14.

² หอสมุดแห่งชาติ, "จดหมายเหตุสยามไสยย", ชาวในกรุงเทพ ชาวโทรเลขนอก เล่ม 2
แผ่น 6 วันพุธ เดือน 11 แรมค่ำ 1 ปีมะแม เบญจศก 1245 (พ.ศ. 2426), หน้า 42.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

โหราศาสตร์ หันไปทรงศึกษาภาษาขอมครกกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (จัง) อีก ในขณะที่ทรงมีพระชนมายุ 17 พรรษา¹ พระเชษฐา คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ซึ่งทรงรับราชการว่าการช่างสนะ คือช่างเย็บผู้ชาย ได้ทรงอุปสมบท จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ทรงรับราชการแทนพระเชษฐาค่าย ได้ทรงปฏิบัติราชการเรียบร้อยเป็นที่พอพระราชหฤทัย ในระหว่าง พ.ศ. 2418 - 2419 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ได้ทรงเป็นหัวหน้าร่วมกับเจ้านายอีกหลายพระองค์ รวมทั้งพระองค์เจ้ามุนษยนาคนานพ ได้จัดให้มีการออกหนังสือรายวันชื่อ "คอร์ต ข่าวราชการ" ลงข่าวพระราชกรณียกิจประจำวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹

เมื่อพระองค์ทรงมีพระชนมายุได้ 18 พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เข้ารับราชการประจำในกรมราชเลขา ทรงมีหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานสารบบฎีกา หรือราชเลขาบุการในทอรรถคดี ทรงมีหน้าที่รวมยอดคอรรรถคดีต่าง ๆ ถวาย และจดตามพระราชกระแส ฯ ทรงรับราชการอยู่ 2 ปีเต็มโดยมิได้รับพระราชทานเงินเดือน ในระหว่างรับราชการ ทรงคัดสินพระทัยว่าจะยังไม่ทรงผนวช เพราะทรงเกรงว่าจะเป็นการทิ้งราชการ² แต่ยังคงเสด็จไปเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์และทรงศึกษาภาษาขอมอยู่ตามเดิม อย่างไรก็ตาม พระองค์เจ้ามุนษยนาคนานพทรงยินยอมที่จะทรงผนวชถ้าไม่เป็นการทิ้งราชการ ได้ทรงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ถ้าพระองค์ทรงผนวชแล้วจะทรงสึกก็ต่อเมื่อต้นพรรษาแรก เมื่อพ้นจากนั้นจะไม่ทรงสึก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานปฏิญญาว่า ถ้าทรงผนวชได้ 3 พรรษาแล้วจะทรงตั้งเป็นเจ้าต่างกรม

พระองค์เจ้ามุนษยนาคนานพ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2422 ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ พระจันทร์โคจรคุณ (ยิ้ม จันทรังสี) วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ เมื่อ

¹ หนังสือ court ข่าวราชการ เล่ม 1 (พระนคร : โรงพิมพ์ไท, 2466),

หน้า 2.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติครัสเล่า (พระนคร :

โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2467), หน้า 49.

ทรงผนวชแล้วเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นถึงเดือนพฤศจิกายน จึงเสด็จไปประทับ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม ซึ่งพระจันทร์โคจรคุณ เป็นเจ้าอาวาส การเสด็จไปประทับ ณ วัดนี้ได้ทรงพบว่าการปฏิบัติวินัยของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในวัดต่าง ๆ ผิดแตกต่างกัน

หนึ่ง ในเวลานั้น ธรรมเนียมของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายถือกันว่า ถ้าพระภิกษุรูปใดจะอยู่เป็นหลักฐานในพระพุทธศาสนา ท่านผู้ใหญ่จะพาพระภิกษุรูปนั้นไปอุปสมบทซ้ำอีก ในสัปดาห์¹ เรียกว่าทำทัฬหกรรม² โดยที่พระองค์เจ้ามุนษยนาคนพรงคำไว้ว่าจะทรงดำรงอยู่ในสมณเพศสืบต่อไปเป็นหลักในพระศาสนาเมื่อพระสงฆ์ด้วยกันมีวิธีปฏิบัติต่างกันตามสำนัก พระองค์ทรงเห็นว่าควรจะเป็นผู้เข้าใ้ทุกฝ่าย อีกประการหนึ่ง ทรงอุปสมบทเมื่อพระชนมายุย่างเข้าปีที่ 20 นับว่าเร็วกว่าปกติ การที่จะทรงทำทัฬหกรรมซ้ำอีกในสัปดาห์ จะสามารถทำประโยชน์ให้สำเร็จด้วยดี คั้งนั้นในวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2423 จึงได้ทรงทำทัฬหกรรมที่แพโบสถ์ ซึ่งจอดอยู่ในแม่น้ำตรงฝั่งวัดราชาธิวาส โดยมีพระจันทร์โคจรคุณ เป็นพระอุปัชฌาย์³ ครั้นเรียกว่า เจ้าคุณอาจารย์ ในเวลาจำพรรษาที่ 2 ทรงหยุดเรียนหนังสือและได้ทรงขออนุญาตพระจันทร์โคจรคุณเข้าไปอยู่ปฏิบัติภาวนาในกุฏิเดียวกัน ได้ทรงศึกษาของท่านตลอดถึงสังฆกรรม ทรงหัดสวดกรรมวาจาอุปสมบททั้งท่านองมคธและท่านองรามัญ เมื่อออก

¹ สัปดาห์ หรือ นทีสัปดาห์ หมายถึง เขตแดนที่พระสงฆ์ทำสังฆกรรมกลางน้ำ เชื่อกันว่าเป็นสัปดาห์ดีและบริสุทธิ์กว่าสัปดาห์อื่น เพราะตั้งโรงพิธีกลางน้ำ ไม่มีสิ่งใดรบกวน ภิกษุที่จะบวชซ้ำเป็นครั้งที่ 2 มักจะทำพิธีในสัปดาห์

² ทัฬหกรรม : ทัฬหิ แปลว่า มั่นคง กรรมคือการกระทำ รวมความแล้วแปลว่าการที่ทำซ้ำลงไปเพื่อใหม่มั่นคง หรือการบวชซ้ำเป็นครั้งที่ 2 เพื่อให้เกิดความมั่นใจ ในสมัยก่อนนิยมทำกันมาก เช่น พระภิกษุบางรูปเป็นผู้เคร่งครัดในพระวินัย ครั้นบวชมานานแล้วเกิดความไม่แน่ใจว่า การบวชครั้งแรกนั้นจะสมบูรณ์ตามพระวินัยบัญญัติหรือไม่ จึงบวชซ้ำอีกครั้งหนึ่ง หรือพระภิกษุบางรูปตั้งใจจะดำรงอยู่ในสมณเพศตลอดไปก็มักจะบวชซ้ำอีกเป็นครั้งที่ 2

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอราย (พระนคร : โรงพิมพ์หา มกุฏราชวิทยาลัย, 2499), หน้า 39.

พรรษาแล้วยังทรงเลื่อมใสพระจันทร์โคจรคุณอยู่ จึงทรงอยู่ปฏิบัติภาวนาอีก 11 เดือน และทรงเวียนหนังสือไปถวาย แต่ขณะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ประชวร จึงเสด็จกลับมาพยาบาลอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อหายประชวรแล้วจึงเสด็จกลับไปวัดมกุฏกษัตริยารามตามเดิม พระองค์ทรงตั้งพระทัยจะศึกษาให้สามารถอ่านบาลีอรรถกถาฎีกาเข้าใจความ ต่อมาในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2424 ทรงสอบได้เปรียญ 5 ประโยค ได้รับพระราชทานรางวัลส่วนพระองค์ ทรงเป็นเจ้านายที่เป็นเปรียญองค์ที่ 10 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อทรงสอบได้เปรียญ 5 ประโยค เป็นเวลาที่ทรงผนวชครบ 3 พรรษา ตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานปฏิญญาไว้เมื่อก่อนทรงอุปสมบทจึงทรงมีพระราชดำรัสจะทรงตั้งเป็นพระราชาคณะและเป็นเจ้าท่ากรม แต่โปรดให้รับที่วัดบวรนิเวศวิหาร อย่างไรก็ตาม การที่ได้ประทับ ณ วัดมกุฏกษัตริยารามระยะหนึ่งนั้น นับว่าเป็นประโยชน์แก่พระองค์ทางด้านความรู้ การปกครอง และการสังคมเป็นอย่างมาก พระองค์ได้เสด็จกลับมาประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร ณ พระที่นั่งหย้า อันเป็นพระตำหนักที่บรรทมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวช ครั้นวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ. 2424 ก็ได้ทรงรับสถาปนาเป็นพระเจ้ามอญยาเชอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส¹

เมื่อพระองค์ทรงรับกรมแล้ว ก็ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร แต่มีทรงลืมนพระอาจารย์พระจันทร์โคจรคุณ ยังคงเสด็จไปวัดมกุฏกษัตริยารามเสมอ ในพ.ศ. 2428 ได้ทรงเป็นพระอภิบาลพระเจ้าลูกยาเชอ ขณะที่ทรงบรรพชาเป็นสามเณรคือ พระเจ้าลูกยาเชอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ พระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์ พระองค์เจ้าประวิตรวิฆาไนคม พระองค์เจ้าจรัสประวิตรเดช ต่อมาใน พ.ศ. 2430 ทรงเป็นพระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร นอกจากนี้ยังได้ทรงเป็นพระอุปนาย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเชอ และพระเจ้าลูกยาเชอในเวลาต่อมาอีก 4 พระองค์ และพระเจ้ามอญยาเชออีก 1 พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเชอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร เจ้าฟ้ามหิลลอลกุลยเดช พระเจ้าลูกยาเชอ พระองค์เจ้าสุริยงค์ประยุรพันธ์ และสมเด็จพระเจ้ามอญยาเชอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิ์เกษม²

¹ หอสมุดแห่งชาติ, "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5", เลขที่ 263/11, จ.ศ. 1243 (พ.ศ. 2424) เรื่องประกาศสถาปนาพระองค์เจ้ามอญยาเชอเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), หน้า 101.

ใน พ.ศ. 2449 ทรงมีพระชนมายุ 48 พรรษา ทรงรับสถาปนาเลื่อนพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส ต่อมาใน พ.ศ. 2453 เมื่อทรงมีพระชนมายุ 51 พรรษา ทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษกคือ ทรงได้รับสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก นั้นเอง นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 10 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่โดยที่พระองค์ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูง จึงเปลี่ยนเรียกเป็นพิเศษว่า "สมเด็จพระมหาสมณะ" และทรงได้รับสถาปนาเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และใน พ.ศ. 2464 ทรงรับสถาปนาเปลี่ยนคำนำหน้าพระนามเป็น "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า" พระองค์สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2464 ณ พระตำหนักเกษมวัดบวรนิเวศวิหารรวมพระชนมายุได้ 62 พรรษา¹

เหตุที่ทรงผนวชตลอดพระชนม์ชีพ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า พระองค์ที่ 3 ในกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงผนวชอยู่ตลอดพระชนมายุ เช่นเดียวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าสองพระองค์ก่อน การที่พระบรมวงศ์ทรงเพียบพร้อมไปด้วย ลาก ยศ บริวาร ครอบครัวยุคสมัยต่าง ๆ เหล่านั้น หันมาหาความสงบสุขด้วยการครองสมณเพศ ย่อมเป็นที่น่าสรรเสริญอย่างยิ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสก็เช่นกัน ทรงมีโอกาสอย่างเต็มที่ที่จะแสวงหาความสุขในทางโลก ขณะนั้นทรงมีพระชนมายุประมาณ 20 พรรษา ควรที่จะทรงเพิกเฉยไปกับ ลาก ยศ และบริวาร แต่พระองค์หาได้ทรงคิดเช่นนั้นไม่ จะเห็นได้จากการที่พระองค์ไม่โปรดประทับบนพระเสลี่ยงมีคนหามไปในที่ต่าง ๆ หรือประทับบนรถม้า แต่โปรดการเสด็จไปไหนด้วยพระบาท² ทรงเบือนหน้าในชีวิตฆราวาส เพราะทรงเห็นว่าเป็นความสุขที่ไม่จริงยั่งยืน พระองค์จึงทรงสละทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อทรงผนวช และมีให้ทรงหวังลาก ยศ ในสมณศักดิ์แต่ประการใด พระองค์เพียงแต่ทรงปรารภความสงบสุขในบั้นปลายชีวิตเท่านั้น

เมื่อพระองค์ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้ามุนเษยนาคมานพ ทรงพอพระทัยการอยู่ในวัดมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เช่น ในคราวที่ได้เสด็จไปประทับกับพระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภา

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 138.

² หอสมุดแห่งชาติ, "จดหมายเหตุสยามไสมย", เล่ม 2 แผ่น 6 วันพุธ เดือน 11 แรม 1 ปีมะแม เบญจศก 1245 (พ.ศ. 2426), หน้า 43.

พรรษาแล้วยังทรงเลื่อมใสพระจันทร์โคจรคณอยู่ จึงทรงอยู่ปฏิบัติจากต่อมาอีก 11 เดือน และทรงเรียนหนังสือไปด้วย แต่ขณะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ประชวร จึงเสด็จกลับมาพยาบาลอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อหายประชวรแล้วจึงเสด็จกลับไปวัดมกุฏกษัตริยารามตามเดิม พระองค์ทรงตั้งพระทัยจะศึกษาให้สามารถอ่านบาลีอรรถกถาฎีกาเข้าใจความ ต่อมาในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2424 ทรงสอบได้เปรียญ 5 ประโยค ได้รับพระราชทานรางวัลส่วนพระองค์ ทรงเป็นเจ้านายที่เป็นเปรียญองค์ที่ 10 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อทรงสอบได้เปรียญ 5 ประโยค เป็นเวลาที่ทรงผนวชครบ 3 พรรษา ตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานสัญญาไว้เมื่อก่อนทรงอุปสมบทจึงทรงมีพระราชดำรัสจะทรงตั้ง เป็นพระราชาคณะและเป็นเจ้าทางกรม แต่โปรดให้รับที่วัดบวรนิเวศวิหาร อย่างไรก็ตาม การที่ได้ประทับ ณ วัดมกุฏกษัตริยารามระยะหนึ่งนั้น นับว่าเป็นประโยชน์แก่พระองค์ทางด้านความรู้ การปกครอง และการสังคมเป็นอย่างมาก พระองค์ได้เสด็จกลับมาประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร ณ พระที่นั่งหย้า อันเป็นพระตำหนักที่บรรทมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวช ครั้นวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ. 2424 ก็ได้ทรงรับสถาปนาเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส¹

เมื่อพระองค์ทรงรับกรมแล้ว ก็ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร แต่มีทรงล้มพระอาจารย์พระจันทร์โคจรคณ ยังคงเสด็จไปวัดมกุฏกษัตริยารามเสมอ ในพ.ศ. 2428 ได้ทรงเป็นพระอภิบาลพระเจ้าลูกยาเธอ ขณะทรงบรรพชาเป็นสามเณรคือ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ พระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์ พระองค์เจ้าประวิตร วัฒนาคม พระองค์เจ้าจิระประวัตินเรศ ต่อมาใน พ.ศ. 2430 ทรงเป็นพระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร นอกจากนี้ยังได้ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอในเวลาต่อมาอีก 4 พระองค์ และพระเจ้าน้องยาเธออีก 1 พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัมภางก์เกษารุช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงค์ประยูรพันธ์ และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์²

¹ หอสมุดแห่งชาติ, "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5", เลขที่ 263/11, จ.ศ.1243 (พ.ศ.2424) เรื่องประกาศสถาปนาพระองค์เจ้านุชนาคเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), หน้า 101.

พระเชษฐาผู้ทรงผนวชอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ใน พ.ศ. 2411 พระองค์ทรงแจ้วว่า

"...คิดวัดเหมือนปลาเคยอยู่ในน้ำขึ้น ได้ออกมาน้ำลึก มีกระดิ่งที่จะต้องเข้าไปค้างคืนในวัง
ข้างไม้สมภารเสียจริง ๆ อยู่ก็ไม่สนุก ฟังผู้หญิงพูดก็ไม่คมคาย..."¹

นอกจากทรงพอพระทัยการอยู่ในวัดแล้ว ยังโปรดเล่นเป็นพระภิกษุอีกด้วย จะเห็นได้จาก
บันทึกของพระองค์ตอนหนึ่งว่า

"เมื่อยังเล็ก เราพอใจเล่นเป็นพระ ครองผ้า บิณฑบาต ฉับ อนุโมทนา เทศนา เพียงเท่า
นี้จะเป็นนิมิตก็ไม่เชิง เพราะนี่เป็นการเล่นสนุกของเจ้านายอื่นด้วย แต่เรามีतालบัตรแจก
สำหรับพระราชาคณะ พระนิกรมณี (เบญจวรรณ) เจ้าวัดพระยาทำ ผู้เป็นญาตินับเป็นชั้นตาทำให้
ไบพักเอาอะไรทำ แลทำอย่างไรบอกไม่ได้ เป็นอย่างหักทองขวาง ค้างงาหรือกระดูกนี้จะถือว่า
เป็นนิมิตก็เข้าที่"²

เหล่านี้แสดงให้เห็นว่า ทรงมีพระทัยผูกใจอยู่ในสมณเพศมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ครั้น
เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุใน พ.ศ. 2422 ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร มีเหตุการณ์ตอนหนึ่งที่ทำให้
พระองค์ทรงศรัทธาพระทัยผนวชต่อไปตลอดพระชนม์ชีพ กล่าวคือ เมื่อถึงเทศกาลเข้าพรรษา พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จถวายพุ่ม ณ วัดนี้ ทรงเล่าไว้ในบันทึกของพระองค์ว่า

"...เสด็จอุฎฐิเรา ทรงพระเคนพุ่ม เราเห็นท่านทรงกราบด้วยเคารพอย่างเป็นพระ
อาการที่ทรงแสดงแก่พระองค์อื่น เพียงทรงประคองอัญชลี เรานึกสลดใจว่า โดยฐานเป็น
พระเจ้าแผ่นดิน ท่านก็เป็นเจ้าของเรา โดยฐานเนื่องในพระราชวงศ์เดียวกัน ท่านก็เป็นพระเชษฐา
ของเรา โดยฐานเป็นผู้แนะนำราชการพระราชทาน ท่านก็เป็นครูของเรา เห็นท่านมากกราบก็ยังไม่
ไม่ลง ไม่ปรารถนาจะให้เสียความวางพระราชหฤทัยของท่าน ไม่ปรารถนาจะให้ท่านทอดพระเนตร
เห็นเราผู้ที่ท่านทรงกราบ แล้วถือเพศเป็นคฤหัสถ์อีก ทรงคำที่เขาพูดกันว่า กลัวจัญไรกิน เราตก
ลงใจว่าจะไม่สึกในเวลานั้น แต่ทำไถ่ไม่ได้..."³

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติครั้นแล้ว, หน้า 9.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

ตลอดระยะเวลาที่ทรงอยู่ในสมณเพศทรงสร้างความสำเร็จก้าวหน้าให้แก่ประเทศชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการศึกษา ทั้งการศึกษาของคณะสงฆ์และการศึกษาของชาติ ทรงบำเพ็ญประโยชน์อันเป็นพระคุณแก่ประเทศชาติและพระศาสนาอย่างใหญ่หลวง พระองค์ทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อความเจริญวัฒนาทางการศึกษาของชาติ และคณะสงฆ์โดยแท้ สมเป็นปูชนียบุคคลที่ควรเคารพบูชาแห่งชาติไทย เป็นผู้ที่อนุชนจะพึงเคารพบูชาและถือเป็นแบบอย่างในการบำเพ็ญประโยชน์แก่พระศาสนาและประเทศชาติสืบไป

สถาปนาพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453)

ในตอนต้นรัชกาลที่ 5 เป็นระยะเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างสมัยเก่ากับสมัยใหม่ ลักษณะการปกครองประเทศยังไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริที่จะแก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้เหมาะสมขึ้นกว่าเดิม อันเป็นทางนำไปให้ประเทศชาติเจริญ นอกจากทรงปรับปรุงระเบียบการปกครองประเทศแล้ว พระองค์ยังทรงเป็นพระราชธุระเกี่ยวกับการคณะสงฆ์ควบคู่กันไปด้วย ทรงปรับปรุงทั้งทางการปกครองและการศึกษาของพระสงฆ์ ฉะนั้นในรัชสมัยของพระองค์จึงเป็นระยะเวลาที่ทรงพัฒนาและทำนุบำรุงประเทศชาติ เพื่อให้เจริญรุ่งเรืองทุก ๆ ด้าน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ไขระเบียบการปกครองบ้านเมืองให้ทันสมัยและรัดกุมยิ่งขึ้น ทรงจัดตั้งกระทรวงทบวงกรมขึ้น ส่วนการปกครองหัวเมือง ทรงรวมเมืองต่าง ๆ เข้าด้วยกันโดยแบ่งเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ และหมู่บ้าน แล้วส่งข้าหลวงสมุหเทศาภิบาล และข้าราชการต่าง ๆ ออกไปประจำตามมณฑล จังหวัด และอำเภอ เพื่อทำการปกครองต่างพระเนตรพระกรรณ¹ นอกจากทรงปรับปรุงการปกครองดังกล่าวแล้ว ยังได้ทรงจัดระเบียบการศึกษาของชาติ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่จะช่วยให้การพัฒนาประเทศสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เพราะตั้งแต่สมัยโบราณมา การศึกษายังไม่เจริญไม่มีโรงเรียนหรือวิทยาลัย การศึกษาของเจ้านายและบุตรข้าราชการดีกว่าคนสามัญ เพราะมีโอกาสเข้ารับราชการมากกว่า ส่วนคนสามัญนั้นได้รับการศึกษาจากพระสงฆ์ในวัดต่าง ๆ วิธีการศึกษาก็ไม่ได้มั่นคง เพราะเรียนกันเฉพาะพระสงฆ์กับศิษย์วัด ไม่มีใครรับผิดชอบหน้าที่ พระองค์

¹ นักเรียนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, เรียงความเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2467), หน้า 16.

ทรงเห็นว่า ประเทศจะเจริญได้ก็เพราะประชาชนมีการศึกษา จึงทรงจัดการขยายการศึกษาให้กว้างขวางออกไป ทั้งการศึกษาของคฤหัสถ์และการศึกษาของพระสงฆ์ จนกระทั่งได้ทรงจัดตั้งกระทรวงธรรมการ (หรือกระทรวงเสนาบดี) ขึ้นใน พ.ศ. 2435 เพื่อควบคุมดูแลและจัดการศึกษาทั่วทั้งประเทศ¹

กระทรวงธรรมการที่ทรงจัดตั้งขึ้นนั้น แบ่งเป็นกรมต่าง ๆ 5 กรมคือ กรมพระธรรมการกลาง กรมสังฆการี กรมศึกษาธิการ กรมพยาบาล กรมพิพิธภัณฑสถาน แต่ละกรมทำหน้าที่ต่างกัน แต่โดยส่วนรวมก็มีหน้าที่เกี่ยวกับการศึกษาและการพระศาสนา ฉะนั้น การศึกษาและการพระศาสนาจึงเกี่ยวข้องกันมาก กรมสังฆการีซึ่งเป็นกรมหนึ่งในกระทรวงธรรมการ มีหน้าที่จัดการเกี่ยวกับพระสงฆ์ทุก ๆ คำน เช่น การตั้งเจ้าอาวาสวัดและเจ้าคณะ การสอบไล่พระปริยัติธรรม และการตั้งเปรียญ การตั้งพระอุปัชฌาย์ การตั้งสมณศักดิ์ พระราชทานเครื่องสมณเปริกขานและนิคมภักดิ์ การตั้งไวยวัจจร การพระราชกุศล ฯลฯ เป็นหน้าที่ของกรมสังฆการีที่จะจัดการทุกอย่าง และต้องมีทำเนียบทะเบียนบัญชีไว้โดยเรียบร้อย นอกจากนั้นกรมสังฆการีจะต้องทราบความประพฤติของพระภิกษุสามเณร และช่วยเจ้าคณะในกิจการต่าง ๆ ช่วยป้องกันการอนาจารและปรามปรามอลัชชีผู้นำความมัวหมองให้แก่พระศาสนา และต้องตรวจตราดูแลการปกครองคณะให้ละเอียดให้รู้ถึงความเจริญหรือความเสื่อมแห่งคณะสงฆ์ เพื่อจะได้ปรับปรุงแก้ไขต่อไป ส่วนกรมธรรมการซึ่งก็เป็นอีกกรมหนึ่งของกระทรวงธรรมการ มีหน้าที่ก่อสร้างทำนุบำรุงและปฏิสังขรณ์วัดและสถานศึกษาต่าง ๆ ตลอดจนการรักษาที่ธรณีสงฆ์²

ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า ในรัชกาลที่ 5 นี้ ผู้ทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์โดยตรงคือกระทรวงธรรมการ โดยมีเสนาบดีเป็นผู้จัดการ โดยรับพระบรมราชโองการจากพระเจ้าแผ่นดิน และบังคับบัญชาข้าราชการอย่างสิทธิขาด ในฝ่ายคณะสงฆ์อาจกล่าวได้ว่า เสนาบดีกระทรวงธรรมการมีหน้าที่ดำเนินการปกครองคณะสงฆ์ได้เต็มที่ พระสงฆ์ยังมีได้ปกครองกันเองตามลำพัง ยังอยู่ภายใต้

¹ รอง ศยามานนท์, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ, หน้า 6.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

อำนาจของฝ่ายคฤหัสถ์¹ แต่ลักษณะที่ต่างจากสมัยก่อน ๆ คือ พระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงใช้พระราชอำนาจปกครองคณะสงฆ์โดยตรง แต่ทรงมีพระบรมราชโองการผ่านทางเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เนื่องจากกระทรวงธรรมการมีหน้าที่จัดการเกี่ยวกับการศึกษาและการพระศาสนา ฉะนั้นกิจการต่าง ๆ มักจะกระทำควบคู่กันไป จึงเห็นได้จาก ในพ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริจัดขยายการศึกษาตามหัวเมืองให้เจริญแพร่หลายยิ่งขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้นทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ ทรงรับภาระอำนวยการให้พระสงฆ์เป็นผู้อบรมสั่งสอนกุลบุตรในหัวเมือง ให้ได้รับวิชาความรู้ และตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติอันดีงาม เป็นกิจที่พระสงฆ์จะพึงกระทำ ส่วนกิจที่ฝ่ายฆราวาสจะปฏิบัตินั้น โปรดให้เป็นหน้าที่ของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ดำเนินการ เช่น จัดการพิมพ์แบบเรียน การเบิกพระราชทรัพย์เป็นต้น² จะเห็นได้ว่า คณะสงฆ์เป็นผู้จัดการขยายการศึกษาตามหัวเมือง และสอดคล้องกับประเพณีเดิมที่เด็กเรียนหนังสือกับพระสงฆ์ตามวัด ฉะนั้นการศึกษาตามหัวเมืองจึงต้องอาศัยพระสงฆ์เป็นกำลังสำคัญ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงแก้ไขการปกครองข้างฝ่ายพระราชอาณาจักรให้มีระเบียบแบบแผนเรียบร้อยเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายประการแล้ว ในพ.ศ. 2445 ทรงปรับปรุงการคณะสงฆ์ครั้งใหญ่ คือ ได้ทรงตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ขึ้นใช้บังคับเป็นครั้งแรก ทรงมีพระราชดำริว่า การข้างฝ่ายพระพุทธรักษานั้น ก็เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งทั้งในประโยชน์แห่งพระพุทธศาสนา และในประโยชน์แห่งความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย เพราะถ้าการปกครองสั่งสมผลเป็นไปตามแบบแผนอันเรียบร้อย พระศาสนา

¹ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, การคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 24.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, "ลายพระหัตถ์พระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," ศ. 12 เล่ม 1 เลขที่ 10, 18 สิงหาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442).

ก็จะเจริญรุ่งเรืองถาวรและชักนำไปประชาชนทั้งหลายมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทำนุบำรุงสั่งสมผลดีให้เจริญมั่นคงสืบไป และอีกประการหนึ่ง การที่พระองค์ทรงจัดการขยายการศึกษาในหัวเมืองใน พ.ศ. 2441 นั้น ถ้าจะให้ได้รับผลสำเร็จสมบูรณ์ตามพระราชประสงค์แล้ว การศึกษาตามหัวเมืองจะต้องเกี่ยวข้องกับการปกครองคณะสงฆ์ เพราะพระองค์ทำหน้าที่จัดการศึกษา แต่ในขณะนั้นการปกครองคณะสงฆ์ยังไม่มีระเบียบแบบแผนที่แน่นอน พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ขึ้นใช้บังคับ เมื่อวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) พระราชบัญญัตินี้ กำหนดให้มีมหาเถรสมาคมซึ่งประกอบด้วยสมาชิกคือ เจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 คณะ และเจ้าคณะรองทั้ง 4 คณะ รวมเป็น 8 รูป มีหน้าที่ประชุมปรึกษาวินิจฉัยการต่าง ๆ ในทางการปกครองคณะสงฆ์ และเป็นที่ยังปรึกษาของพระเจ้าแผ่นดินเกี่ยวกับการคณะสงฆ์ คำวินิจฉัยของมหาเถรสมาคมถือว่าเป็นเด็ดขาด¹ แต่บางโอกาสก็ต้องขอพระราชทานพระราชวินิจฉัยตัดสินเป็นขั้นสุดท้ายเหมือนกัน ตามพระราชบัญญัตินี้ ทรงตั้งเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด เจ้าอธิการให้บังคับบัญชาขึ้นตามลำดับชั้น เช่นเดียวกับระเบียบการปกครองบ้านเมือง

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีมหาเถรสมาคมสำหรับวินิจฉัยการต่าง ๆ ของคณะสงฆ์แล้ว แต่อำนาจทางการปกครองที่แท้จริงก็ยังอยู่กับพระเจ้าแผ่นดินโดยมีมหาเถรสมาคมเป็นที่ยังปรึกษา แต่ทำให้การคณะสงฆ์ลักษณะดีขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะก่อนการใช้พระราชบัญญัตินี้ แม้จะมีสมเด็จพระสังฆราชหรือเจ้าคณะใหญ่ต่าง ๆ แต่ก็มิได้ทำการปกครองคณะสงฆ์ได้อย่างเด็ดขาด ผู้ดำเนินการปกครองคณะสงฆ์คือกระทรวงธรรมการ อาจกล่าวได้ว่า เสนาบดีกระทรวงธรรมการทำหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชในทุก ๆ ทาง ทั้งการแต่งตั้งสมณศักดิ์ ตั้งอุปนายัด แต่งตั้งเจ้าคณะต่าง ๆ ชำระอธิการ และการถอดถอนพระสงฆ์จากตำแหน่งต่าง ๆ ทั่ว แต่เมื่อมีมหาเถรสมาคมขึ้นตามพระราชบัญญัตินี้ อำนาจต่าง ๆ เหล่านั้นก็โอนมาอยู่ที่มหาเถรสมาคม ส่วนการแต่งตั้งสมณศักดิ์และเจ้าคณะระดับต่าง ๆ นั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้ง ซึ่งส่วนมากเป็นไปตามที่

1

Phra Sasana Sophana, The Maxims of the Sangharaga of the Thai Sangha (Bangkok : Mahamakutrajalayalaya Press, 1957), P.5.

สมเด็จพระสังฆราชทรงถวายคำแนะนำ อย่างไรก็ตาม อำนาจในการบังคับบัญชาคณะสงฆ์ก็ยังอยู่ในมือของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ดังปรากฏในมาตรา 25 แห่งพระราชบัญญัตินี้ว่า "ให้เป็นหน้าที่เสนาบดีกระทรวงธรรมการที่จะรักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้"

พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์เริ่มมีเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ 5 นี้ นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการปกครองคณะสงฆ์ เพราะพระสงฆ์เริ่มมีบทบาทในการปกครองตนเอง เริ่มมีส่วนร่วมในคณะสงฆ์อย่างจริงจังเป็นครั้งแรกซึ่งไม่เคยมีมาก่อน แม้จะยังคงอยู่ใต้อำนาจของฝ่ายคฤหัสถ์ก็ตาม แต่ก็ยังดีกว่าที่จะไม่มีบทบาทเลย ทำให้ได้รับความคิดเห็นจากพระสงฆ์ เพราะตั้งแต่สมัยโบราณมา แม้แต่สมเด็จพระสังฆราชผู้มีตำแหน่งเป็นประมุขสงฆ์ ก็ยังไม่มีอำนาจตัดสินใจชี้ขาดในการคณะสงฆ์โดยลำพังพระองค์เอง พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ทำให้ลักษณะการปกครองมีระเบียบแบบแผนแบ่งเป็นสัดส่วนเรียบร้อย สามารถปกครองได้โดยทั่วถึง และเป็นการสะดวกต่อการปฏิบัติงานในค้ำต่าง ๆ

นอกจากความเจริญในค้ำลักษณะการปกครองดังกล่าวมาแล้ว สภาพพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปในสมัยนี้ก็นับว่าเจริญรุ่งเรืองยิ่งกว่าสมัยก่อน ๆ ทั้งนี้เป็นผลมาจากการปฏิบัติศาสนกิจของพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน ๆ ซึ่งเห็นผลเด่นชัดเรื่อยมา ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาอันแรงกล้าในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา จึงจะเห็นได้จากพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า

"...เมื่อข้าพเจ้าได้ดำรงสิริราชสมบัติแล้ว ก็ตั้งใจทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาแลทำนุบำรุงพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงอยู่เป็นนิจ แลเอาศรัทธาความที่พระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงปฏิบัติชอบเป็นหลักฐานที่จะได้ดำรงอายุพระพุทธศาสนาสืบไป ข้าพเจ้าอาจปฏิญาณใจได้ว่า ถ้าชีวิตข้าพเจ้ายังอยู่ครบไคแลข้าพเจ้าคงจะคิดทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอยู่เป็นนิจ..."¹

ลักษณะแห่งความเจริญที่เห็นได้ชัดเจน คือการที่พระองค์ทรงได้รับยกย่องพระเกียรติยศจากพระสงฆ์ลังกา ให้ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภกของพระพุทธศาสนาในลังกาใน พ.ศ. 2429 ดังได้กล่าวแล้วในบทก่อน และการที่พระองค์โปรดให้ชำระพระไตรปิฎกและพิมพ์เป็นภาษาไทยขึ้นเป็นครั้งแรก

¹ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 - 2453), (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458), หน้า 89.

ใน พ.ศ. 2431 ก็นับเป็นการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาประการหนึ่ง นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงเอาพระทัยใส่ในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ เช่น ใน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดเบญจมบพิตร และทรงสร้างวัดเทพศิรินทราวาสขึ้นเฉลิมพระเกียรติพระบรมราชชนนี และได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมขึ้นที่วัดมหาธาตุอีกแห่งหนึ่ง อันเป็นรากฐานของมหาวิทยาลัยสงฆ์ในปัจจุบันนี้

ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่าสภาพพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปในรัชกาลที่ 5 นั้นมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นกว่าเดิมทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านการปกครอง การศึกษา การติดต่อกับประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระทัยใส่ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง คือ การที่ประเทศไทยไม่เคยตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศมหาอำนาจ¹ จึงทำให้มีเวลาและโอกาสปรับปรุงประเทศชาติทุก ๆ ด้านในขณะที่ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาอื่น ๆ เช่น พม่า ลังกา ลาว เขมร ตกเป็นเมืองขึ้นของมหาอำนาจ จึงไม่สามารถจัดการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาได้เต็มที่ เหมือนอย่างประเทศไทยในเวลาเดียวกัน

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ด้วยการทรงบำเพ็ญคุณประโยชน์เพื่อการพระพุทธศาสนาโดยแท้จริง ทรงบรรพชาเป็นสามเณรเมื่อทรงมีพระชนมายุ 14 พรรษาใน พ.ศ. 2416 และทรงผนวชเป็นพระภิกษุใน พ.ศ. 2422 ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารตลอดพระชนม์ชีพ เมื่อทรงผนวชได้เพียง 3 พรรษา ใน พ.ศ. 2424 ก็ทรงสามารถเข้าแปลพระปริยัติธรรมสนามหลวงได้ถึง 5 ประโยค แสดงให้เห็นถึงความสามารถและความสนพระทัยในด้านการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ตลอดระยะเวลาที่ทรงผนวชอยู่นั้น ทรงสร้างความสำเร็จรุ่งเรืองให้แก่วงการพระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์แห่งประเทศไทยทุกด้าน กล่าวได้ว่าทรงเป็น ดวงประทีปแก้วแห่งคณะสงฆ์ไทย ได้ทรงส่องให้คณะสงฆ์ไทยสว่างไสวไปด้วยความรู้และความประพฤติปฏิบัติ จนมีชื่อเสียงปรากฏในกลุ่มประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งหลายว่า พระสงฆ์ไทยเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติเคร่งครัดในพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า ทั้งเป็นผู้รักษาขนบธรรมเนียมประเพณีทางพระพุทธศาสนาไว้มากความเป็นไปต่าง ๆ เหล่านี้อาจกล่าวได้ว่า ส่วนมากเป็นผลสืบเนื่องมาจากพระปรีชาสามารถและ

1

Jerrold Schecter, The New Face of Buddha (Tokyo : John

พระวิริยะอุทิศสาหัสของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เพราะได้ทรงศึกษาพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าจนรอบรู้แตกฉาน เป็นที่ประจักษ์แก่พระองค์ว่า การศึกษาและความประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์นั้น ยังไม่ถูกต้องตามพระธรรมวินัยเป็นส่วนมาก บางอย่างก็เชื่อกันอย่างผิดพลาด อันเนื่องมาจากพระสงฆ์เหล่านั้นไม่ได้ศึกษาอบรมในพระธรรมวินัย เพราะขาดคำร่ำสำหรับศึกษา ฉะนั้นพระองค์จึงทรงอุทิศเวลาตลอดพระชนม์ชีพในการพัฒนาคณะสงฆ์ให้เจริญรุ่งเรืองเรื่องทุก ๆ ด้าน ทรงพยายามยกระดับฐานะพระสงฆ์ให้สูงขึ้น ทั้งทางความประพฤติและการศึกษาเล่าเรียน งานเหล่านี้ล้วนเป็นเรื่องที่ทรงพระดำริคิดค้นขึ้นใหม่ด้วยพระองค์เอง เป็นส่วนมาก ทรงทรงพระดำริคิดริทรงอย่างรอบคอบทุกด้าน ทั้งยังจะต้องทรงมองถึงการข้างหน้าอันจะพึงมีมา เพราะการกระทำของพระองค์อีกด้วย จึงกล่าวได้ว่า ทรงทรงใช้พระปรีชาสามารถและการตัดสินใจอย่างเด็ดขาด เพราะการริเริ่มของใหม่นั้นย่อมเป็นการเสี่ยงต่อความล้มเหลวและผิดพลาดเป็นอย่างมาก แต่ก็ได้ทรงพระดำริเฝ้าระวัง ๆ พร้อมทั้งทรงจัดดำเนินการเหล่านั้นให้สำเร็จเรียบร้อยด้วยดี ทั้งยังเป็นแบบแผนและวิธีการที่คณะสงฆ์ได้ใช้ปฏิบัติกันมา ทั้งแต่สมัยของพระองค์จนกระทั่งบัดนี้ เช่น แบบแผนในการศึกษา พระปริยัติธรรมแบบแผนในการบรรพชาอุปสมบท วิธีการเทศนา และแบบแผนในกิจของพระสงฆ์อื่น ๆ อีกมาก ซึ่งได้ทรงพระดำริคิดค้นและทรงจัดวางลงเป็นแบบแผนอย่างถูกต้องและเหมาะสมอีกด้วย¹

พระกรณียกิจของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนามีมากมายหลายประการไม่สามารถที่จะกล่าวถึงได้โดยละเอียดทุกเรื่อง ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะพระกรณียกิจที่เห็นว่าเด่นและสำคัญเท่านั้น ส่วนเรื่องปลีกย่อยต่าง ๆ จะอ้างอิงถึงบ้างเพียงเล็กน้อย ในการที่จะกล่าวถึงบทบาทของพระองค์ในด้านทำนุบำรุงพระพุทธศาสนานั้น ได้แบ่งเป็นหัวข้อสำคัญ 3 ประการ ในแต่ละหัวข้อก็ยังแบ่งเป็นหัวข้อย่อยอีกด้วยดังนี้คือ

1. การศึกษาของคณะสงฆ์ จะกล่าวถึงหัวข้อต่าง ๆ 3 ประการคือ การจัดตั้งมหาวิทยาลัย การจัดการศึกษาคามหัวเมือง และการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรให้เข้ารูปตามระบบการศึกษาแผนปัจจุบัน
2. การปกครองคณะสงฆ์ จะกล่าวถึงหัวข้อต่าง ๆ หลายประการ เช่น การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ การวินิจฉัยอธิกรณ์ การจัดทำเนียบสมณศักดิ์ การออกกระเบื้องหลักเกณฑ์ต่าง ๆ เช่น

¹ สภาการศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า (18).

ระเบียบการครองจีวรของพระสงฆ์มหานิกาย ระเบียบเกี่ยวกับการแสดงความเคารพของพระสงฆ์
ระเบียบเนื่องด้วยหนังสือสุทธิ เป็นต้น

3. การเผยแพร่พระพุทธศาสนา ได้แก่การทรงพระนิพนธ์หนังสือธรรมะระดับ
ต่าง ๆ และหนังสือเทศนา การออกหนังสือธรรมจักขุ ตลอดจนการตั้งโรงพิมพ์มหาภูมิ
วิทยาลัย

อนึ่ง ในการปฏิบัติพระกรณียกิจของพระองค์ท่านต่าง ๆ นั้น มีลักษณะที่น่าสนใจประการ
การหนึ่งคือ พระองค์ทรงเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าหรือสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรง
ได้รับพระอำนาจปกครองคณะสงฆ์ใน พ.ศ. 2453¹ เพราะแต่ก่อนอำนาจนั้นเป็นของพระเจ้า
แผ่นดินโดยเด็ดขาดพระองค์เดียว อย่างไรก็ตาม ทรงได้รับอำนาจภายหลังจากที่ทรงปฏิบัติงาน
ของคณะสงฆ์ช้านาน กล่าวคือ ทรงเริ่มปฏิบัติงานเกี่ยวกับพระศาสนามาตั้งแต่ พ.ศ. 2425
ทรงมีพระชนมายุได้ 23 พรรษา โดยทรงเป็นกรรมการสอบไล่พระปริยัติธรรมสนามหลวง และได้
ทรงปฏิบัติงานเรื่อยมาจนถึง พ.ศ. 2442 เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์ พระองค์
เมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จึงทรงปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช
แต่ยังมีได้ทรงได้รับแต่งตั้งในตำแหน่งนี้ พระองค์ทรงปฏิบัติงานเรื่อยมาโดยที่ยังไม่ทรงมีพระ
อำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์ เช่นเดียวกับสมเด็จพระสังฆราชองค์ก่อน ๆ ในระหว่าง
นี้ (พ.ศ. 2442-2453) พระองค์ทรงปฏิบัติศาสนกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่คณะสงฆ์หลายด้าน
แต่เนื่องจากพระองค์ยังไม่ทรงมีอำนาจเด็ดขาดไม่ว่าจะทรงปฏิบัติภารกิจอันใด ต้องได้รับความ
เห็นชอบจากเสนาบดีกระทรวงธรรมการก่อนทุกครั้ง บางครั้งเสนาบดีเป็นผู้ออกคำสั่ง ซึ่งทำให้
พระองค์ไม่ทรงพอพระทัยเป็นอย่างมาก เพราะทรงเห็นว่า การปกครองคณะสงฆ์ควรเป็นหน้าที่
ของพระสงฆ์โดยตรง มิใช่คฤหัสถ์ปกครองพระสงฆ์ และการปฏิบัติงานบางอย่างเสนาบดีกระทรวง
ธรรมการทำอย่างไม่เหมาะสม ดังจะเห็นได้จากลายพระหัตถ์ของพระองค์ที่ทรงมีไปถึงพระยาวิ
การบดี ลงวันที่ 22 ตุลาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) ความว่า

1

Phra Sasana Sophana, The Maxims of the Sangharaja of
the Thai Sangha, p.8.

"ด้วยได้รับจดหมายที่ 22/6299 บอกนัดเรื่องไหว้พระวัดเบญจมบพิตรนั้นแล้ว ถ้ากระทรวงจะนัดเพียงเท่านี้ เห็นเป็นการงามด้วยไม่ใช่ราชการ ส่วนหมายกระทรวง ธรรมการที่พระยาวิสุทธิเชนชื่อส่งมาทางพระครูพุทธมนตร์วิชา บังคับจุกจิกทุกอย่างไป ยังให้ ท่อว่าอยู่ จะพูดไปอีกก็ซ้ำซาก ขอให้เจ้าคุณเรียกสำเนาหมายของกระทรวง แลหนังสือที่ฉัน ส่งให้พระครูพุทธมนตร์ชื่อว่าไป มาดูเถิด ในที่นี้เป็นแต่จะขอพูดแต่ใจความ ตามหมายฉบับนั้น ดูเหมือนกระทรวงต้องการจะชิงอิศรภาพพระทั้งปวง เช่น การจะบูชาพระ เขาจะบูชา อย่างไร เขามีอิศรภาพที่จะทำได้ โฉนกระทรวงจึงต้องกำหนดลงไป ให้มีดอกไม้ รูปเทียน สำหรับหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่า เป็นรูปแพเทียนแพ อีกอย่างหนึ่ง การสวดมนต์ก็ไม่ใช่ราชการ แล้วแต่พระจะสวดอะไรกันก็ได้ หรือถ้าจะว่าโดยตรง ฉันมีอิศรภาพที่จะชักให้สวดอะไรก็ได้ ตามใจ โฉนกระทรวงจึงต้องกำหนดมาให้สวดอย่างนั้นอย่างนี้ ขอบอกว่า การรวบรวม อิศรภาพของผู้คนที่เขาควรจะมี เป็นการไม่คืดอก ขอเจ้าคุณว่าพนักงานผู้น้อยในกระทรวง เสียบ้าง"¹

แสดงให้เห็นว่า พระองค์ไม่ทรงพอพระทัยในการที่เสนาบดีกระทรวงธรรมการมีอำนาจ ออกคำสั่งบังคับบัญชาการคณะสงฆ์ ซึ่งควรจะเป็นหน้าที่ของพระองค์เองโดยตรง

ต่อมาใน พ.ศ. 2445 ได้มีการตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ในบังคับเป็น ครั้งแรก ทำให้พระสงฆ์เริ่มมีบทบาทในการปกครองตนเองมากขึ้น แต่ยังไม่สามารถปกครองกัน เองได้ตามลำพัง เพราะเสนาบดีกระทรวงธรรมการก็ยังมีส่วนเกี่ยวข้องอยู่มากตามมาตรา 25 แห่งพระราชบัญญัตินี้

ครั้นถึง พ.ศ. 2453 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ให้แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสแต่ผู้เดียว นับเป็น ครั้งแรกที่คณะสงฆ์ได้ปกครองกันเองโดยมีที่อยู่ใต้อำนาจของฝ่ายคฤหัสถ์

ฉะนั้น การปฏิบัติงานของพระองค์จึงแบ่งเป็น 2 ระยะที่สำคัญ คือระยะแรกเป็นเวลา ที่ยังไม่ทรงมีพระอำนาจเต็มที่ เป็นเวลาก่อน พ.ศ. 2453 ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

¹ คำหนักจันทร์, วัคบรรณิเวศวิหาร, "ลายพระหัตถ์ของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่น วชิรญาณวโรรส แจงความแก่พระยาวิสุทธิการบดี", 22 ตุลาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444).

ระหว่าง พ.ศ. 2442-2453 แต่ยังมีใ้ทรงได้รับสถาปนาในตำแหน่งนี้ และระยะหลังคือตั้งแต่ พ.ศ. 2453 เป็นต้นไป ทรงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณะ หรือสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีพระอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์ ลักษณะเช่นนี้มีผลต่อการดำเนินงานของพระองค์อย่างยิ่ง กล่าวคือ ในระยะแรกผลงานของพระองค์ส่วนมากไม่สำเร็จสมบูรณ์ตามพระประสงค์ เพราะไม่สามารถใช้บังคับได้ แต่ในระยะหลัง เมื่อทรงมีพระอำนาจผลงานของพระองค์จึงสำเร็จ ดังจะเห็นได้จาก การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ที่จะกล่าวเป็น 3 หัวข้อนั้น ในข้อแรกคือ การจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงจัดใน พ.ศ. 2436 และในข้อที่ 2 คือ การจัดการศึกษาตามหัวเมือง ทรงจัดใน พ.ศ. 2441 เป็นระยะเวลาที่ยังไม่ทรงมีพระอำนาจ แม้ว่าวัตถุประสงค์ในการจัดการศึกษาดังกล่าวจะให้ผลประโยชน์อย่างยิ่งแก่พระสงฆ์และพระพุทธศาสนา แต่ผลที่ได้รับในขั้นแรกไม่บรรลุตามวัตถุประสงค์อย่างเต็มที่ เพราะสาเหตุสำคัญคือ ไม่สามารถใช้บังคับได้ แต่ก็นับว่าเป็นรากฐานที่ดี ส่วนในข้อที่ 3 คือ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรให้เข้ารูปตามระบบการศึกษาแผนปัจจุบัน ทรงจัดใน พ.ศ. 2455 เป็นเวลาที่ทรงมีพระอำนาจแล้ว การจัดการศึกษาดังนี้จึงได้รับผลสำเร็จอย่างน่าชื่นชม ดังจะได้อธิบายถึงผลงานของพระองค์ในแต่ละประเด็น

ก่อนที่จะกล่าวถึงผลงานส่วนรวมของพระองค์ทั้ง 3 ประการคือ การศึกษาของคณะสงฆ์ การปกครองคณะสงฆ์ และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา จำเป็นที่ต้องกล่าวถึงพระกรณียกิจของพระองค์ที่ทรงปฏิบัติเฉพาะภายในวัดบวรนิเวศวิหารให้เข้าใจเสียก่อน เพราะผลงานที่ทรงปฏิบัติภายในวัดนี้จะมีผลสืบเนื่องไปถึงงานส่วนรวมของพระพุทธศาสนาของประเทศทั้ง 3 ประการด้วยกันต่าง ๆ นั้นเป็นพระดำริริเริ่มของพระองค์เป็นครั้งแรกและให้ทดลองปฏิบัติกันภายในวัดบวรนิเวศวิหารก่อน เมื่อได้ผลเป็นที่น่าพอใจ พระองค์จึงได้ทรงนำระเบียบวิธีที่ทดลองใช้และได้ผลนั้นไปใช้กับการปฏิบัติงานส่วนรวมทั้ง 3 ประการ ฉะนั้นงานที่ทรงปฏิบัติในวัดนี้จึงเป็นงานริเริ่มทดลองใช้วิธีการต่าง ๆ ที่ทรงพระดำริคิดค้นขึ้น เพื่อเป็นแนวทางจัดการปรับปรุงกิจการคณะสงฆ์ทั่วประเทศต่อไป

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ใน พ.ศ. 2435 สืบต่อจากสมเด็จพระ

พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระกรณียกิจสำคัญที่ทรงปฏิบัติในวัดนี้พอจะสรุปได้ดังต่อไปนี้¹

ประการแรก ทรงตั้งกรรมการสงฆ์ขึ้นเพื่อเป็นที่ทรงปรึกษากิจการของวัดโดยเลือกจากพระเถระผู้ใหญ่ภายในวัดและต้องได้รับความเห็นชอบจากพระสงฆ์ในวัดด้วย กรรมการเหล่านั้นมีหน้าที่แยกกันเป็นแผนก ๆ เช่น มีหน้าที่รักษาปูชนียวัตถุรักษาพระอาราม ดูแลการศึกษา เป็นต้น นอกจากนั้นทรงให้จัดทำเนียบภิกษุสามเณร ศิษย์วัด อุปราการ และคนอาศัยอยู่ในวัดชั่วคราว

ประการที่สอง แต่เดิมมาการรักษาหอพระไตรปิฎก เป็นหน้าที่ของอุปราการวัด แต่มิได้มีการตรวจตราดูแลอย่างเข้มงวด เมื่อพระองค์ทรงครองวัดนี้ ปรากฏว่าพระไตรปิฎกที่เก็บไว้นั้นหายไปหลายสิบคัมภีร์ จึงโปรดให้นำคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งที่มีอยู่ในหอพระไตรปิฎก และที่อยู่ตามกุฎิพระสงฆ์อื่น ๆ มารวมเก็บไว้ที่พระตำหนักกลางอันเป็นที่ประทับของพระองค์

ประการที่สาม โปรดให้มีการสอนพระธรรมวินัยแก่ภิกษุสามเณรที่บวชใหม่โดยสอนเป็นภาษาไทย ทั้งนี้เป็นเรื่องเฉพาะภิกษุสามเณรที่บวชใหม่ในวัดบวรนิเวศวิหารเท่านั้น ต่อมาจึงโปรดให้ขยายการสอนไปถึงพระภิกษุที่บวชนานแล้วด้วย วิธีการดังกล่าวนี้ ได้รับความนิยมนักกว้างขวางมาก ดังนั้น จึงแพร่หลายไปสู่วัดธรรมยุติกนิกายอื่น ๆ ก่อน แล้วจึงแพร่หลายไปสู่วัดนิกายอื่น ๆ จนกระทั่งได้วางเป็นหลักการสำหรับสอนธรรมขึ้นทั่วพระราชอาณาจักร นับเป็นรากฐานของการศึกษาธรรมของพระสงฆ์ทั่วไป

ประการที่สี่ ทรงปรับปรุงการสวดมนต์ มีการหักให้ท่องสวดมนต์ สวดข้าม หักว่าอักษร รู้จักสวดทำนองสังโยค จนทำให้มีพระสงฆ์สามเณรสามารถสวดพระโองวาฬปาฏิโมกข์ได้ดี ไม่เป็นของยากอีกต่อไป และทรงจัดให้ภิกษุที่เรียนธรรมวินัยแล้วและสามารถสวดมนต์ได้คล่อง ได้เรียนภาษาบาลีต่อไป โดยพระองค์ทรงเป็นผู้อำนวยความสะดวกสอน จนในที่สุดกิจการค่านนี้ได้กลายมาเป็นแผนกภูมราษวิทยาลัย ซึ่งจะได้อีกต่อไป

ประการที่ห้า เนื่องจากการเรียนการสอนจำเป็นต้องใช้หนังสือหลายฉบับ เพื่อความสะดวกจึงโปรดให้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดนี้ อนุโลมตามครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร,

อยู่หัวทรงครองวัด เพื่อใช้เป็นที่พิมพ์แบบเรียนที่เป็นหลักสูตร พิมพ์เป็นอักษรไทย แต่การตั้งโรงพิมพ์
ครั้งนั้นกลับเปลืองค่าใช้จ่ายมากกว่าที่จะจ้างโรงพิมพ์อื่นพิมพ์ จึงเป็นอันต้องล้มเลิกไป แต่จะกลับ
พิมพ์อีกครั้งหนึ่งซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

พระกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติภายในวัดบวรนิเวศวิหารดังกล่าวมานี้ ล้วนมีความสำคัญ
อย่างยิ่ง แม้ว่าบางอย่างยังไม่บรรลุผลสำเร็จเป็นที่น่าพอใจ แต่ก็ถือว่าเป็นรากฐานอันดีงาม
ของการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาทั่วประเทศทั้ง 3 ประการ คือ การศึกษาของคณะสงฆ์ การ
ปกครองคณะสงฆ์ และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อไป.

เครื่องบริหารของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส